

друштвени, економски и политички процеси суочили архивисте са новим изазовима, види се и увидом у проблеме настале преузимањем архивске грађе током година „транзиције“, распада СФРЈ, политичких промена и промена својинских односа, трансформације или гашења социјалистичких предузећа у ситуацији када је огромна количина материјала приспела у архиве у несређеном стању. На страницама зборника су подељена искуства у надзору приватних предузећа после 2000. године (о обиму посла сведочи податак да само нишки регион има 3.000 приватних предузећа). Читаоци могу да се информишу о значају једне врсте архивског материјала – картони зарада, који су важни за одређивање радног стажа и висине пензија. Они представљају „масовну грађу“, која може чинити и више од 80% фонда, пример грађе која је мање битна за историчаре, а више за појединце и државне институције попут Пензионог фонда. Представљене су и архивске изложбе као место сусрета историчара и архивиста (Иван Хофман је о њима писао као о „визуелизацији“ архивске грађе). Показано је како је препоручљиво да изложбе проистекну из научноистраживачког рада, а не да буду само пуке компилације докумената. За историчаре су корисна искуства подељена у зборнику из области легаторства, личних фондова и завештања.

Тридесетак чланака у зборнику радова *Архивска грађа у теорији и пракси* показује да су архивисти, као чувари сведочанстава о прошлости, у великој мери окренути суочавању са крупним изазовима које доносе савремене технолошке и друштвене промене. Неопходна су прилагођавања која ће омогућити ефикасну заштиту грађе, адекватно руковање новим врстама историјских извора и трагова садашњости, који већ чином настанка постају остатак прошлости, као и што лакшу доступност у ери дигитализације. Зборник показује да су потребне нове технологије, али и нова знања и институционализација система образовања архивиста. Због уске повезаности архивиста и историчара, многе промене у архивистици ће веома брзо имати утицаја и на делатност историчара. На крају, неопходно је похвалити организаторе саветовања архивиста и уредника зборника који је произашао из тог скупа, уз наду да ће ова врста размене мишљења и искустава и објављивања радова бити настављена.

Слободан СЕЛИНИЋ

Jelena Đureinović. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution.* Routledge, 2020.

Проучавање културе сећања савремених друштава је већ неколико деценија у средишту научног интересовања многих историчара, политиколога, социолога и антрополога. Досадашња њихова бројна истраживања показала су да је однос према прошлости, нарочито оној ратној, од изузетне

важности управо за државе у транзицији и за учвршћивање легитимитета нових политичких елита тих земаља. Такав је случај и са српским друштвом на прелазу из XX у XXI век. О култури сећања у вези са Другим светским ратом у данашњој Србији написано је мноштво научних и публицистичких радова, док се студија Јелене Ђуреиновић о овој теми издваја најпре по томе што је ауторка успела успешно да прикаже суштинску повезаност политичких промена и односа државе према прошлости на неколико нивоа.

Најважнији предмет проучавања Јелене Ђуреиновић јесу односи политичких актера, како владајућих тако и опозиционих, према догађајима и личностима из Другог светског рата. Адекватно комбинујући научне радове аутора који су се раније бавили овом темом са сопственим истраживањима и новим изворима (штампа, закони, записници са заседања Народне скупштине Србије и судских процеса у поступцима рехабилитације, усмена сведочанства), она је приказала на који начин и у ком смеру се мењала култура сећања у Србији у периоду до средине друге деценије XXI века. У прва два поглавља књиге, која носе наслове *Introduction* и *Exploring Politics of Memory*, изложене су основне хипотезе, полазишта, теоријско-методолошки приступ студији, преглед најважнијих извора и литературе, као и изазови са којима се ауторка сусретала током истраживања. Иако је највећа пажња посвећена улози државног врха, Ђуреиновић још у Уводу наглашава да је култура памћења вишеслојна, да њу обликују бројни актери „одозго“ и „одоздо“ са различитим интересима, као и да на политику сећања велики утицај имају и истоветни процеси у региону и спољнополитичка оријентација земље.

Наредним одељцима (*Yugoslav Memory Culture and its Downfall* и *The Milošević Era*) заједничко је то што приказују да је однос државних власти према учесницима рата остао исти – партизани се славе као хероји и победници у народноослободилачком рату над удруженим снагама окупатора и колаборациониста (усташе, четници, недићевци, љотићевци). У време социјалистичке Југославије идеал *братства и јединства*, створен у току самог рата, био је доминантан у званичној политици сећања као важан елемент јачања јединства међу народима. Овај идеал је у време власти Слободана Милошевића изгубио на значају, док Ђуреиновић примећује да тадашње власти партизанску борбу редукују готово искључиво на борбу српског народа против геноцида и фашизма. Међутим, од средине 80-их година дошло је до промене односа противника власти према пораженим странама у рату. Ауторка закључује да управо тада долази до рађања „четничког мита“ науштрб дотадашњег „партизанског“. По виђењу појединих историчара и књижевника тога доба, четници се примарно означавају као антифашисти (заједно са партизанима), али и као главне жртве комунистичке репресије пред крај и непосредно по окончању рата.

Од нарочите је важности то што је Ђуреиновић показала да је међу овим носиоцима антикомунистичке културе сећања скоро од самог почетка постојала различитост по питању схватања улоге и карактера четничког покрета. То се најбоље могло приметити по односу који су новоство-

рене опозиционе странке имале према четничком наслеђу. Српски покрет обнове (СПО), на челу са Вуком Драшковићем, четнике је искључиво приказивао као борце за парламентарну демократију, идеолошку оријентацију према Западу и често истицао претпоставку да би Дража Михаиловић данас подржавао чланство у Европској унији (ЕУ). Другачије редуковање карактера четничког покрета приказано је у политици Српске радикалне странке (СРС) и њеног председника Војислава Шешеља. Ова партија је од четника баштинила национализам, анимозитет према другим југословенским народима и залагање за идеју Велике Србије. Са друге стране, Милошевићева власт је према следбеницима четника задржала оштру и непомирљиву реторику из времена СФРЈ, али је ипак толерисала подизање споменика Дражи Михаиловићу на Равној гори и редовна окупљања протетничких организација.

Потпуни преокрет у политици сећања настаје са падом Милошевића 2000. године, чиме се бави поглавље *Memory Politics in post-Milošević Serbia*. Иако су унутар победничког ДОС-а (Демократске опозиције Србије) постојали бројни сукоби и поделе, Ђуреиновић истиче да је међу њима постојао консензус по питању антикомунизма. У годинама након демократских промена долази до промена имена улица у српским градовима везаним за НОБ, усвајају се закони о рехабилитацији и о изједначавању права партизанских и четничких бораца, програми и уџбеници историје везани за Други светски рат се мењају у основним и средњим школама, што ауторка означава као драстичну ревизију историје. Она их види као ревизију најпре због тога што су српске власти након Милошевића институционализовале раније идеје о превредновању улоге четника у рату, уз релативизовање њихове колаборације и злочина, док се легитимни покушаји расветљавања партизанских злочина и репресије користе за демонизовање народноослободилачке борбе.

Наредна поглавља (*Unearthing the Past; Anti-communist Memory from Below; History, Memory and Law; Rehabilitation of Dragoljub Mihailović*) баве се приказивањем механизма путем којих су власти у 21. веку дефинисале свој однос према прошлости из Другог светског рата. Ауторка је овде анализирао процес доношења Закона о правима бораца 2004. године, којим су и формално изједначена права партизанских и четничких бораца, затим доношења Закона о рехабилитацији 2006. и 2011. године, чија је основна сврха требало да буде поништавање репресивних комунистичких пресуда. Два поглавља посвећена су објашњењу рада две државне комисије из 2009. посвећене трагању за гробницама жртава комунизма и току судског процеса у вези са рехабилитацијом Драже Михаиловића. Путем анализе ових студија случаја, Јелена Ђуреиновић је закључила да су за државу након 2000. године, али и за поштоваоце Михаиловићевог покрета, четници постали „идеални преци“, пре свега зато што су испуњавали двоструку дневнополитичку функцију – за националисте они су били симбол угњетености српског народа под комунизмом, док се четничка везаност за западне савезнике у току рата добро уклапала са спољополитичким тежња-

ма савремене Србије за улазак у ЕУ. Међутим, није само држава учествовала у процесу реинтерпретације слике о четницима, те је ауторка показала и веома важно деловање активиста „одоздо“ (породице и потомци четника и других жртава комунистичке репресије, локална антикомунистичка удружења и појединци, као и утицајни књижевници и историчари, врх СПЦ и породица Карађорђевић), што је у спрези са иницијативама „одозго“ суштински формирало културу сећања српског друштва.

На неколико места у књизи Ђуреиновић поставља једно важно питање – колико је суштински дубок тај заокрет у званичној култури сећања након 2000. године? Нема сумње да су државне власти остајале чврсто на антикомунистичким позицијама, што је укључивало одавање признања четницима и инсистирање на репресији као једној од најзначајних тековина партизанске победе у рату. Са друге стране, мере које су се тицале културе сећања остајале су често само симболичне. Због бројних препрека у самом Закону о борцима нико од четника и њихових потомака није остварио права која произилазе из њега, рад државних комисија о ексхумацијама није имао већег успеха нити значајнију државну подршку и заснивао се највећим делом на личним залагањима њихових чланова, док су власти константно избегавале да буду званични покровитељи изградње неког меморијала посвећеног било четницима било жртвама комунизма у целини.

Студија Јелене Ђуреиновић пружио је важан увид у то кроз које је све промене пролазила култура сећања на Други светски рат у Србији. Посебност ове књиге је у томе што је показала колико је однос према рату у једном друштву вишеслојан, колико су за сећање друштва важни актери „одозго“ и „одоздо“ и на који начин се њихова делатност преплиће, међусобно допуњује или сукобљава, а поред тога пружио је и анализу утицаја унутрашњих и спољнополитичких промена на однос државних власти према наслеђу Другог светског рата. Изнета истраживања представљају одличну допуну досадашњим радовима на тему сећања на Други светски рат у Србији, те на једном месту адекватно сумирају све промене у односу српског друштва према трауматичној прошлости.

Димитрије МАТИЋ

Милана Живановић. *И крст и петокрака: Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2020, 567.

Књига Милане Живановић са контрадикторним насловом *И крст и петокрака: Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку* својеврсни је поухват у домену истраживања гробних комплекса, јер она не само да опи-